

Szirácsik Éva (szerk.): Uradalmak kora.

(Discussiones Neogradienses 10.) Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Salgótarján, 2010. 288 oldal.

A hazai tudományos igényű gazdaságtörténet-írás mintegy másfél százados történetének egyik legeredményesebb irányzata az uradalomtörténet-írás. Sok oka van annak, hogy az uradalmak kutatása divatos témává vált. Az egyik nyilvánvalóan a forrásadottság, hiszen a hazai levéltárak (néha múzeumok is) sok régi nagybirtok anyagát őrzik. A ránk maradt családi iratok jelentős része a jogbiztosításhoz kapcsolódik, de azért szép számmal maradtak olyan források is, amelyekből az uradalmak gazdaságára, társadalmára, egyáltalán a mindenkori működésére lehet rávilágítani. Szerepet játszhat az irányzat népszerűségében a németes neoklasszikus gazdaságtörténet-írás hatása is, hiszen a nagybirtok vizsgálatánál a kutató egy jól behatárolható, zárt és átlátható rendszert vizsgál, ami akár egyszemélyes (nem túl modern) feltáró munkával is megoldható. De annak is szerepe lehet, hogy az uradalmak vizsgálatakor egyszerre láthat az ember egy nagy struktúrát: a hagyományos nagybirtok egyszerre volt gazdálkodó, jogszolgáltató és közigazgatási feladatokat ellátó szervezet, vagyis kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy egy adott agrártársadalom működésének a totalitása is megjelenhet egy nagybirtok tanulmányozásakor. Ezek a szempontok komoly szerepet játszhattak abban, hogy folyamatosan magas maradt az érdeklődés az uradalmak működésének vizsgálatá iránt.

A mai romló kutatási feltételek közepette különösen nagy jelentősége van az olyan szakmai konferenciáknak, ahol számot lehet adni az elért eredményekről. E gondolat hívta életre a Nógrádi Megyei Múzeum által 2009-ben Salgótarjánban megtartott uradalomtörténeti konferenciát, amelynek előadásai Szirácsik Éva szerkesztésében 2010-ben meg is jelentek. Az *Uradalmak kora* című kötet tizenegy tanulmányt tartalmaz. A kronológiailag nagyjából egymás után illesztett írások vizsgálati időkerete igen széles, a 16. századtól a 19. század végéig tart. A szerzők között hazai és külföldi kutatókat egyaránt találunk, akik foglalkozásuk szerint muzeológusok, PhD-hallgatók, egyetemi oktatók, illetve levéltárosok. Emeljük ki, hogy a tanulmányírók közül három kutató reprezentálja a beszercebányai Bél Mátyás Egyetem Tudományos és Kutatási Intézete munkáját. Örvendetes az is, hogy a szerzők között több olyan fiatal kutató található, akik még meglehetősen elején tartanak (a remélhetőleg sokáig tartó) történelmi pályafutásuknak. A vizsgált uradalmak többsége az egykori Nagy-Magyarország északi vidékein helyezkedett el (Zólyomlipcse, Végles, Szepesség, Szádvár), de találunk dunántúli birtokokat is (Keszthely, Pápa), nem feledkezve meg az egy alföldi (Tiszaabád) uradalomról. Ne felejtjük el, hogy Észak-Magyarország és a Dunántúl volt az a két terület, ahol talán a legteljesebben formában fejlődött ki az uradalom, így azt gondoljuk, hogy a tanulmányok jól reprezentálják a hazai nagybirtokok korabeli rendszerét. Ismertetésünk elején meg kell még említenünk, hogy a mű alapvetően konferenciakötet, így elvárásainkat is ehhez kell igazítanunk.

Mindazonáltal hiányzik a munkából egy néhány oldalas bevezető, amiben a célokat és az eredményeket röviden össze lehetett volna foglalni.

Két tanulmány is foglalkozik a zólyomlipcsei uradalommal. Az első (Pavol Maliniak) az uradalom lakóinak 16. századi tanúvallomásait elemzi. A szerző rámutat arra az ismert jelenségre, hogy a tanúvallomásokat érdemes erős kritikával fogadni, hiszen adataik számos esetben meglehetősen pontatlanok. A tanúvallomások tematikája sokrétű. A szerző bemutatja, hogy a vallomások adataiból az ipari termelésre, az egyes birtokrészek határaitra, a kereskedelemre és a jobbgyi fuvarozásra, továbbá a politikai-katonai eseményekre is lehet következtetni. Érdekesek az adott népességcsoportok meghatározására vonatkozó források: a szerző találkozott olyan előnevű egyénnel az iratokban, akiknek otlléte az oláh kolonizáció (19) nevű letelepedési hullámhoz kapcsolható, amelynek során a Kárpátok hegyvidékein a nemzetiségi hovatartozást illetően meglehetősen vegyes lakosság telepedett le.

A másik zólyomlipcsei tárgyú tanulmányt Oto Tomaček írta, s a várbirtok 16–17. század birtokviszonyait vizsgálja. A vizsgálatból négy elemet érdemes kiemelnünk. Először is azt, hogy a 16. század előtt az uradalom határai meglehetősen sokat változtak, majd a 16. századtól a korábbi mozgások csillapodtak, s egyre inkább állandóvá vált a birtok területe, általában 21-22 település tartozott hozzá. A másik érdemi pont Breznóbánya kiválása a rendszerből, hiszen a korábban kiváltságot kapott város az ún. Dóczy-féle földesúri korszakban újra uradalmi településsé süllyedt, s az uradalom és a város közötti kapcsolat odáig fajult, hogy 1517-ben a földesúri csapatok fegyverrel törtek be a városba, s azt alaposan kifosztották. Végző soron azonban a megoldás a rendi fejlődés típusesete: a városnak II. Lajos korában sikerült elszakadnia a földesurától. (Részben hasonló folyamatot vázol fel a szerző Zólyomlipcse esetében is, amely vár Mária királyné birtokává vált.) A harmadik megjegyzésünk az uradalom szerkezeti-területi egységére vonatkozik: a zólyomlipcsei uradalom esetében is megfigyelhető a tulajdonosváltások gyakorisága; az uradalom volt állami (kincstári) tulajdonban, az állami adósság miatt azonban privatizálni kellett, s így jelentős summáért újra magántulajdonba került. Érdekes vonása az esetnek, hogy nemcsak nemesek, arisztokraták birtokoltak Magyarországon nagybirtokot, hanem polgárok is, így például 1598-ban Tribeli Gáspár besztercebányai polgár fizette ki az uradalomért a zálogdíjat. Ezt követően a Széchyek tulajdonába került a vár és uradalma. A Wesselényi Ferenc–Széchy Mária házaspár idejében készítették el az uradalom első urbáriumát. A Wesselényi-féle összeesküvést követő eljárások során az uradalom újra kincstári tulajdonba került. Utolsó megjegyzésünk egy településszerkezeti sajátosságra hívja fel a figyelmet, mégpedig a tanyák megjelenésére. A szerző elemzése szerint 15 település környékén mintegy 20 tanya jelent meg. Nem tudjuk, hogy ezek teljesen önálló (amolyan alföldi jellegű) tanyák voltak, vagy csak egyszerű külterületek, mindenesetre a szerző párhuzamot von az uradalom területére beköltöző idegen lakosság és a tanyák kialakulása között.

Az előbb bemutatott hosszú távú vizsgálathoz képest Ulrich Attila tanulmánya, amelyben a Szepesi Kamara területén végrehajtott birtokelkobzásokat vizsgálja, mindössze néhány évre, vagyis az 1670–1673 közti időszakra koncentrál. Értékelendő azonban a szerző azon törekvése, hogy szélesebb időhorizontba helyezze témáját, rámutatva arra, hogy Észak-Magyarországon a 17. század második felében szinte egymást érték a konfiskálások (Wesselényi-mozgalom, kuruc mozgalom stb.). A szerző alapvető forrása egy olyan összeírás volt, amely az okkupációkat tartalmazza. Számításai szerint mintegy 15 000 hold allodiális földet, 8158 kaszás rétet és az ehhez illeszkedő 6185 lakott úrbéres telket, valamint 89 szőlőt koboztak el a három év alatt. A szerző a kárvallottakat is vizsgálta és azt állapíthatta meg, hogy a főnemesektől kezdve (Nádasdy, Bocskai, Csáky stb.) a vármegyei életben jelentős szerepet betöltő nemeseken át a városi polgárokig igen széles volt azok sora, akiktől földet vettek el. Jól sikerültek a tanulmánynak azok a kisebb betétei, amelyek az egyes kárvallott famíliákról, személyekről szólnak. A szerző törekedett arra is (bár ez kidolgozatlan maradt), hogy az egyes elkobzott birtokok bevételeire, jövedelmeire felhívja a figyelmet. A Kamara az elkobzott birtokokból behajtott adók révén 1670–1672 között tekintélyes bevételekkel, nevezetesen 85 000 dénárral gyarapította az államkincstárát. A tanulmány fontos adalékot szolgáltat annak megértéséhez, hogy Magyarországon az állami-politikai retorziók nagyon sokszor kikezdték a hagyományos tulajdon rendszerét, így nem véletlen, hogy nálunk sem akkor, sem azóta nem alakulhatott ki a magántulajdonnak olyan szilárd értékű magatartásbeli-etikai rögzülése, mint egyes nyugati országokban.

A kötetben az egyik legnagyobb magyarországi családi levéltári anyagra épülő két olyan tanulmány következik, amely a Batthyány-família uradalmi rendszerébe enged bepillantást. Tarkó Ilona a katonáskodó főúri család rabkereskedelmét vizsgálta. A 16–17. század fordulóján a rabkereskedelem mind magyar, mind török részről komoly üzletággá vált (holott törvény tiltotta a törökökkel való kereskedelmet). A tanulmány egy nagyobb forráscsoport első részének feldolgozásával próbál meg a témával kapcsolatban következtetéseket levonni. A szerző rámutat arra, hogy Batthyány II. Ferencnek mintegy 70 000 forintos elvárás mellett ténylegesen 40 000 forintos bevétele származott a török rabok eladásából, értékesítéséből. Érdekesekek és színesek azon információk, amelyek a váltságdíjra vonatkoznak. A források tanúsága szerint a rabokért leginkább marhával és meghatározott áruval (szőnyeg, egyéb textilféleségek stb.) fizettek a vásárlók, a készpénzes kiváltás csak 17%-ot tett ki. Ez persze nem jelenti azt, hogy egyes termékek továbbértékesítése ne történt volna meg.

A másik Batthyány-tematikájú Szalai Veronika tanulmánya, amely a Batthyány I. Ádámhoz 1649-ben beérkezett 974 kérvényt elemzi. A dolgozat fontosságát az adja, hogy ilyen típusú iratokból nagyon kevés maradt fenn. A már statisztikai elemzésre is lehetőséget adó forrásokból a szerző tizenegy jelentősebb témacsoportot különített el. A legtöbb téma a földesúri adók és egyéb szolgáltatások elengedése vagy csökkentése, az ehhez nagyon hasonló segélykérés,

illetve a vegyes és peres ügyeknek nevezett kérvények csoportja, amikor is a földesúri alattvalók egymás közötti ügyeiben kértek földesúri állásfoglalást. Utóbbi nyilvánvalóan jelzi a már korábban emlegetett uradalmi jogszolgáltatási funkció létét. A tizenegy csoport leírása kicsit torzó maradt, szerencsés lett volna következtetések levonása, esetleg a területi vagy társadalmi csoportok elemzésével egybekötve, s akkor talán mélyebben lehetett volna beágyazni a témát a 17. századi történeti folyamatokba. Érdekes ugyanakkor, hogy Batthyány földesúr személyesen is ismert sok alattvalót, és ő maga is foglalkozott az ügyekkel.

Szirácsik Éva a Nógrád megyei Koháry-birtokok vizsgálatával arra kereste a választ, hogy a lakosság számára lehetséges volt-e egyáltalán a szökés. A téma jelentőségét három tényező adja. Egyrészt a Koháryaknak hét uradalmuk volt Nógrádban: 1720-ban a gazdák 19%-a élt ezen birtokokon. Ők voltak a legnagyobb földesurak a vármegyében, vagyis ami náluk történt, mintaadó lehetett más birtokra nézve is. Másrészt ne felejtjük el, hogy a korszak az örökös jobbágyság időszaka, amikor is a jobbágyok költözése kemény feltételekhez volt kötve, s csak meglehetősen ritkán mehetett végbe. Harmadrészt: a 18. század elején jelentős betelepedés, s ezzel párhuzamosan belső migráció ment végbe. A szerző számításai szerint 1676–1719 között 159 szökés történt a birtokokról, gyakoriságuk főleg az időszak utolsó két évében nőtt meg. Nagyon jelentős volt a Koháry-uradalmakon belüli mobilizáció is. A szerzőnek néhány szökevény esetében sikerült azok hovatartozását is felderítenie. Fontos megállapítása, hogy ezek az esetek alapvetően nem a szegények, hanem sokkal inkább a házzal, földdel rendelkezők szökési próbálkozásait mutatják. A vándorlás iránya/célterülete elsődlegesen a vármegyeen kívüli vidék volt, elsődlegesen Pest-Pilis-Solt, Heves és Külső-Szolnok, de Hont és a távoli Békés vármegye is célterületnek számított. Érdekesek a szökések okairól írtak: a szerző szerint nem nagyon valószínű, hogy a politikai tisztogatás elől való menekülés nagy szerepet játszott volna (a Koháry-família a császár oldalán állt a Rákóczi-szabadságharc idején, bár kétségtelen, hogy rokonságában akadtak „rebellisek”); ezzel szemben a vallási és gazdasági okoknak nagyobb jelentősége volt a szökésekben. Nagy retorziók ugyanakkor nem történtek (a szökevények egy része más Koháry-birtokra került), aminek oka a munkások magas számában fogható meg; nem nagyon van arról információ, hogy munkaerőhiány lett volna a nógrádi birtokokon.

Jan Žilák az Esterházyak kezében lévő véglesi uradalom 18. századi üvegyártását vizsgálta. Szerencsés adottsága volt a birtoknak, hogy az üvegyártás mind egyik alapanyagával rendelkezett. A szerző rámutatott arra, hogy az üveghuták a helybeli lakosság jelentős részének biztosítottak munkaalkalmat; ugyanakkor az ottani ipari dolgozók a környék földműveseinek termékeit vásárolták meg. Az uradalomban több üveghuta is működött, amelyekből valóságos települések jöttek létre. A hutákban dolgozók a merev magyar jogi besorolás szerint zsellérnek minősültek. Fontos annak rögzítése, hogy a véglesi huta 1787-ben azért szüntette be működését, mert a közvetlen közelében elfogyott az alapanyag. Ez egyben rámutat a hagyományos ipari tevékenység egyik nagy problémájára is: amikor a nehéz és

drága szállítás mellett már nem volt gazdaságosan folytatható a termelés, akkor kényszerszerűen át kellett helyezni a termelést olyan helyre, ahol ugyanígy megtalálhatóak voltak az alapanyagok. A zólyommiklósi huta 18. század közepi létrehozásánál talán érdemes azt kiemelni, hogy ez már egyértelműen tükrözi a földesúr anyagi-üzleti szempontjait: a cél a minél nagyobb arányú jövedelemtermelés volt, évi 200 aranyat várt belőle. A korabeli technológia miatt persze maradtak nehézségek: az amortizáció miatt a 18. század vége felé már elég nyomorúságosan néztek ki a huta épületei, amelyeket aztán 1801-ben be is zártak, s a munkások és a gyártás is átköltözött egy újonnan alapított üveghutába. Hogy az üvegnek volt piaca, azt pontosan az új üzemek alapítása bizonyítja.

Rémiás Tibor az Esterházyak hercegi ága szádvári uradalmának egy specifikus elemét, nevezetesen a trianoni Magyarország egyetlen lengyel (gorál) népcsoport által lakott községe, Derenk társadalmi és gazdasági sajátosságait vizsgálta. A településről a néprajzi irodalom már igen sokat írt, így a szerzőnek primer források megszólaltatásával kellett munkáját elkészíteni. Ezekből kiderült, hogy a lengyel lakosság már az 1720-as években jelen volt a faluban. Maga a település alacsony lélekszámú maradt, még a 19. század közepén is alig 500-an laktak. A szerző demográfiai kutatásai bizonyítják, hogy a faluban 186 év alatt alig történt vegyes házasság (20 alkalom). Gazdaságilag az állattartás dominanciáját lehetett megfigyelni Derenken, ami nem utolsósorban a gyenge szántóellátottsággal függött össze. Szorosan kapcsolódott ehhez az erdők használata, s a vadászat. A település kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a derenkiek megőrizték nemzetiségi vonásaikat, s nem asszimilálódtak a környék lakosságához. A falut és egyben a gorál közösséget végül a II. világháború embertelen intézkedései számolták fel 1943-ban.

B. Gál Edit az Orczy-család tiszabádi uradalmának kétszáz évét vázolta fel röviden írásában. A nagy időintervallum miatt meglehetősen elnagyolt képet kapunk az uradalom néhány aspektusáról, amiért némileg kárpótolja az olvasót az adatok sokasága. A tiszabádi birtok jelentősen különbözött az eddig bemutatott hegyvidéki uradalmaktól, hiszen itt egy olyan területről van szó, amely a hódoltság alatt elnéptelenedett, s ráadásul állandóan ki volt téve a Tisza áradásának. A szerző bemutatja az 1710-es években meginduló betelepítést, amelynek során németek érkeztek az egyik faluba. A gyors népességnövekedés hatására a 18. század végén már jelentős munkaerő-kapacitás koncentrálódott az uradalom falvaiban. A szerző szólt az Orczyak birtokgyűjtéséről: a família Magyarországon különböző részein mintegy 250 000 hold földet szedett össze (amiben nagy szerepe lehetett császárhűségüknek is). B. Gál Edit foglalkozott továbbá a Tisza szabályozásának néhány elemével is. A dolgozat ugyanakkor jelentős adalék a reformkori uradalmi gazdálkodás gyakorlatának megértéséhez, hiszen mintegy forrásközlő jelleggel írja le az uradalom gazdálkodását, bevételeit. Ugyanakkor megismerhetjük belőle azt is, hogyan osztották meg az Orczy-leszármazottak a nagybirtokot, s a tulajdonosok növekvő számának következtében hogyan esett darabjaira a hajdani nagy birtokkoncentrátum.

Fülöp Éva Mária forrásközléssel egybekötött tanulmánya a gróf Esterházy család pápa-ugod-devecseri uradalmának történetébe avat be bennünket. A 18. század elején itt is megindult a hódoltság utáni időkre jellemző gazdasági és társadalmi újjászervezés. Az 1820-as évek vége felé aztán az uradalom – az előző Orczy-féle birtokhoz hasonlóan – eljutott oda, hogy az éppen aktuális tulajdonosnak, Esterházy Ferencnek nem volt örököse, így elindult a testvérek ágán való örökítés, amelynek során Miklós grófnak számos rokonnal kellett kiegyeznie. A szerző bemutatja az igen érdekes és bonyolult családi divisio részleteit, amelynek során együtt kezelték a tatai-gesztesi és a pápa-ugod-devecseri uradalom hovatartozásának kérdését. Végül az 1829. évi egyezség szerint a tatai ág évi 51 000 forintért harminc évre átengedte a cseklési ágnek a pápa-ugod-devecseri jószágot, vállalva a cseklési ág 1 millió forintos örökségrészének kifizetését. Fontos megállapítása a szerzőnek, hogy a szerződés csak egy zálogjogi aktus volt. A tanulmány jól érzékelteti azokat a sokszor már nehezen kihámozható jogi sajátosságokat, amelyek az ilyen többszálú, sok örököst érintő osztozkodások következményei voltak, jelen esetben is további szerződéspontosításokra volt szükség a későbbiekben.

A kötet utolsó tanulmánya Lukács Gábor tollából egy még nagyobb birtok, mégpedig a keszthelyi gróf Festetics-hitbizomány gazdálkodási reformjába enged bepillantást. A szerző egy olyan korszakot mutat be, amelynek során a piaci feltételek szinte folyamatosan javultak, s a hazai uradalmak gazdálkodási gyakorlatában egyre nagyobb szerepet kaphatott a majorsági árutermelés. Ehhez azonban az addig követett birtokirányítási elveket is racionalizálni kellett. Lukács Gábor főleg a Nagyváthy János által 1795-ben írt *Közönséges Instructio* alapján mutatja be a gazdálkodási újdonságokat. Igaza lehet a szerzőnek abban – saját kutatásaink is megerősítik – hogy az *Instructio* másolatainak nagy jelentősége volt a korabeli nagybirtoküzemi gazdálkodási gyakorlatban. Bemutatja azokat a vonásokat, amelyek az elképzelésben újak és hatásosak voltak. Nincs módunk felsorolni minden olyan változtatást, ami a jószágkormányzó munkájának eredményeként felhozható. Röviden említjük csak meg, hogy Nagyváthy ötéves vezetői működése során kialakította a kettős könyvvezetést; jövedelemorientált, árutermelő szemléletet honosított meg; a növénytermesztésben és állattenyésztésben számos újdonságot adaptált, s ez által jelentősen emelte a jövedelmezőséget. A bevételek változását a szerző a különböző levéltári források statisztikai elemzése segítségével diagramokon is bemutatta.

Egészében véve úgy gondoljuk, hogy a kötet tanulmányai fontos hozzájárulást jelentenek a késő középkori és újkori magyarországi uradalmak működésének megismeréséhez. A hazai uradalmak természet- és gazdaságföldrajzi adottságaik, társadalmi összetételük, eltérő tulajdonosi szerkezetük, avagy gazdálkodási gyakorlatuk szerint rendkívül különbözhetnek egymástól. Ez a sokszínűség tükröződik a tizenegy tanulmányból is, ahol találunk példát a tradicionális ártéri gazdálkodás felvázolására, az uradalmak ipari termelésére, a bérleti jellegű gazdálkodási gyakorlatra, vagy éppen a nyugati típusú árutermelő gazdálkodásra

is. Az írások tükrözik a társadalmi-közösségi szinten is létező eltéréseket, hiszen például a gorálok hagyományalapú összetartozása nagyban különbözött a volt hódoltsági területeken létrejött uradalmak társadalmi szokásaitól, s akkor még nem is beszélünk azokról a területekről, ahol a 18. században jelentős népességvándorlás ment végbe. Utalhatunk a tulajdonosi különbségekre is, hiszen a nagybirtokok sorsa hosszú távon (a legtöbb esetben) a *divisio* volt, ami alapjaiban változtathatta meg az addigi üzemi kereteket.

Az uradalomtörténetet kutatók előtt persze maradtak még további feladatok. Ma már azt mondhatjuk, hogy viszonylag sok uradalomra vonatkozó információ van. Úgy becsüljük, hogy eddig 230 körüli azon uradalmak száma, amelyekről – a 16–19. századra vonatkozóan – valamilyen történetkutatói dolgozat, tanulmány, forrásközlés már megjelent. Nyilvánvaló, hogy a levéltári forrásadottságok függvényében meglehetősen eltérő, hogy ezek mit vizsgálnak. Az uradalomkutatás sokszor nem lépi túl a helytörténetírás kereteit, de még ez sem nagy baj, hiszen az ilyen szakmai anyagok nélkül lehetetlen általánosításokat megfogalmazni. De reménykedjünk abban – hogy ezen kötet írásainak felhasználásával is – előbb-utóbb eljön annak az ideje, hogy fel lehessen vázolni a hazai uradalmak típusait, s azok működési sajátosságait. Hozzájárulhatnak e tanulmányok ahhoz is, hogy reálisabban lehessen értékelni az uradalmak történelmünkben játszott szerepét. Ezért már érdemes dolgozni, még akkor is, ha ezt egyre rosszabb lét- és kutatói feltételek között teheti meg a magyar szaktörténészgárda.

Kaposi Zoltán